

ТАСАВВУФ ҒОЯЛАРИНИНГ ЁЙИЛИШИ ВА УЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ-АҲЛОҚИЙ АҲАМИЯТИ

Д. Норматова

ФарДУ доценти

ARTICLE INFO.

Калит сўзлар: тасаввуф, маънавий-ахлоқий, шарқшунос, ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий, диний-фалсафий, исломшунос, хулқ, одоб, халоллик, ростгўйлик.

Аннотация

мақолада тасаввуф ғоялари ва уларнинг ёйилиши ҳамда уларнинг маънавий-ахлоқий аҳамияти таҳлил қилинган. Шунингдек, маънавий ҳаёт тараққиётининг хусусиятлари, ўрта асрлардаги мусулмонларнинг ҳаёти, тафаккури ёритилган.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2023 LWAB.

Тасаввуф - Шарқ мусулмон халқлари маънавий ҳаёти тарихида муҳим ўрин эгаллайди. Исломшунос, шарқшунос, тарихчи, файласуф олимлар ҳамда бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар вакилларининг изланишлари исломдаги бу мистик оқимнинг ижтимоий илдизларини очиш, унинг мусулмон жамоаси маънавий ва сиёсий тараққиётидаги ролини, ижтимоий-сиёсий, мафкуравий вазифалари зиддиятлилигини аниқлаш, унинг яқин XIV аср давомидаги эволюцияси манзарасини яратиш имконини беради. Исломдаги бу мистик оқим вужудга келиш, қарор топиш, тикланиш ва ривожланиш даврида тарихий ҳудудларнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий-маънавий хусусиятидан келиб чиқиб, ҳар хил шакл ва йўналишлардан намоён бўлди. Шу даврларда тасаввуф мукамал ва рагон бир таълимотга айланди. Ҳар хил тарихий босқичларда ва ҳар хил давлатларда ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шароитда тасаввуф оқимлари ва йўналишларининг асосий ижтимоий-сиёсий, шунингдек, ғоявий-маънавий-фаолияти ва вазифалари ўзгариб борган. Унинг оқимлари тизимида ва асосий ғоявий мақсадларни амалга ошириш шаклларида кўплаб зиддиятларни кўриш мумкин.

Адабиётларда таъкидлагандек, ҳар хил тарихий босқичларда у гоҳ мусулмон ақидапарастлигига ортодоксал исломга зимдан қаршилик кўрсатишга ва хизмат қилган, гоҳ хурфикрилиқнинг кучайишига кўмаклашган, гоҳ босқинчилик сиёсатида қарши курашда ундан оппозиция сифатида кенг фойдаланган. Қандай шаклда ифодаланишидан қатъий назар, тасаввуф яхлит кўринишида Шарқ мусулмонлари маънавий ҳаётида муҳим роль ўйнаган. Шунинг учун тасаввуф ўрта асрларда жамиятда (статус)га эга бўлган ўзига хос назарий тизим сифатида сўнгги ўн йилликларда шарқшунослар, исломшунослар, файласуфлар, маданиятшунослар, адабиётшунослар, тарихчилар орасида катта илмий қизиқиш уйғотмоқда. Тасаввуфни ҳар томонлама ўрганиш Ўрта асрларда Марказий Осиё халқлари маънавий маданиятининг тараққиётини тўлиқроқ, аниқроқ тасаввур қилиш имконини беради.¹

Тасаввуф аҳли (мутасаввифлар) орасида ўзларидан араб, форс, турк ва бошқа тилларда кўплаб бадиий, фалсафий, илоҳиётга бағишланган асарлар қолдирган аллома ёзувчи шоирлар,

¹ Пўлатов Х., Маматов М. Тасаввуф тарихидан лавҳалар. Т.: 2011. 212-бет.

мутафаккир-донишмандлар етишиб чиққан. Тасаввуф Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари маданиятида энг кенг тарқалган оқимлардан бири бўлган. Шунинг учун, мусулмон олами халқларининг ижтимоий-фалсафий фикрини ўрганишда тасаввуф тўғрисидаги масала долзарб аҳамиятга эга. Мустақиллик туфайли жамиятда дин, маънавий ҳаёт тарихини ёритишга янгича муносабат вужудга келди, ўтган давр мутафаккирларининг, жумладан, мутасаввуфларнинг маданий-маънавий меросини ҳар томонлама ўрганиш учун қулай шароит яратилди. Таъсирчан диний-фалсафий йўналиш сифатида тасаввуфни ўрганиш Шарқ мусулмон халқи фалсафасининг шаклланиши ва ривожланиш жараёнини янада аниқроқ ёритиш имконини беради. Ислом фанатизмининг акси сифатида сўфиёна хурфикрлик асосан қуйидаги шаклларда намоён бўлади. Сўзсиз амал қилиниши шариат томонидан талаб қилинадиган ортодоксал ислом акидалари ва урф-одатларига бепарволик; бошқа дин вакилларига нисбатан мусулмонларнинг ўта кескин муносабатларини рад этиш ва барча дин вакилларига нисбатан бағрикенглик; ортодоксал ислом тарафдорлари бўлган фанатик кайфиятдаги уламоларнинг қораланиши.²

Тасаввуфнинг оқим сифатида ўзига хослиги шундаки, бу оқим тарафдорлари исломнинг якка ҳокимлигига, ислом фанатизмига қарши чиқиш хурфикрли сўфийлар учун анъана шаклини олди. “Тасаввуф учун қуйидаги хусусиятлар ҳосил, деб ёзади Азиз Наринбоев, - биринчидан, идеалистик метафизикани психологик машқлар тизими билан уйғунлаштиришни маънавий куч ғайратини сафарбар этиш; иккинчидан, сўфийлар ташкилотиде тарикат йўлига бошловчи пир-муршидни ҳамда у ёки бу тарзда уларга яқинлаштирилган (қаторга қўшилган) ўқувчилари-муридларнинг сўзсиз иштироки; учинчидан, “Илми ғайб” тўғрисидаги таълимотга риоя қилиш яъни маслакдош ёки садоқат билан киришган одамлар аста-секин муттасил тарзда мистик илмий, ишқ-муҳаббат ва аскеза орқали худога яқинлашиш ва пировард натижада худо билан қўшилиб кетиш. Бу хусусиятларда оламни мантиқий-ақлий билишни инкор этадиган интуитив билишга, тажаллига, баъзан экстатикага (жазбага), ғайриақлий ҳодисаларга (гипноз, телепатия) қизиқиш, интилиш тасаввуфга хос белгиларни билдиради”.¹ бундан ташқари, тасаввуфда учта асосий йўналиш ажратилади: субъектив идеализм (Бистомий, Халлож); объектив идеализм (Ғаззолий, Аттор, Ибн Арабий, Яссавий); пантеизм (саъдий, Жомий, Бедил). Пантеизм никоби остида сўфийлар ёрқин ифодаланган, нисбатан илғор материалистик ғояларни тарғиб этганлар.²

Ўрта асрлар ижтимоий-сиёсий ва маънавий шароитида файласуф соф дунёвий олим бўлиши мумкин эмас эди. У тез-тез ўз қарашларини исботлаш (тасдиқлаш) учун “илоҳий” ёзувларга мурожаат қилиб туришга мажбур бўлган. Шунга қарамай, қадимги маданий қадриятларни қайта тиклаш ва янгиларини яратиш анъаналарини, айниқса IX-XV асрларда Ўрта Осиё маънавиятининг деярли барча жабҳаларида ривожлантиришни ўша даврнинг илғор мутафаккирлари ўзларининг муқаддас бурчлари деб ҳисоблаганлар. Шу аснода табиий, илмий, фалсафий билимлар ривожланган.

Ўрта Осиё халқлари, -деб таъкидлайди. М.М.Хайруллаев, - “Шарқ Ренессанси” деб аталмиш IX-XV асрлар давомида Юнонистоннинг табиий-илмий ва фалсафий қадриятларидан кенг ва ижодий фойдаланиб, шундай маданий бойлик яратдиларки, илмий изланишлар ва бадиий ижоднинг ҳақиқий юксак савиясини яратган Фаробий, Рудакий, Ибн Сино, Беруний, Жомий, Навоий, Маҳмуд Қошғарий, Улуғбек каби донишманд олимлар, шоирларнинг ижодий жасорати ўлароқ, у жаҳон маданияти хазинасига кириб, дунё тамаддуни тараққиётининг зарур ва муҳим халқасини ташкил қилди”¹

Маънавий ҳаёт тараққиётининг хусусиятлари, ўрта асрлардаги мусулмонларнинг ҳаёти, тафаккури тўғрисида академик М.В.Петровский шундай ёзади: Дунёвийлик ва динийликни

² Из истории суфизма: источники и практика (под ред. скад) М.Хайруллаева. Т.”Фан”, 1991. с.16.

¹ Қаранг. Азиз Наринбоев. Изб.произ. Бишкек. “Илм”, 2004. с.202

² Қаранг. Очерки истории общественно-философской мысли в Узбекистане. Т. 1977, с.169-170.

¹ Қаранг. Хайруллаев М.М. “Фараби” (эпоха и учения) Т.: “Узбекистан”, 1975. с.167.

ажратишнинг иложи йўқ эди, шунинг учун булар ҳаммаси маънавий соҳага таалуқли эди. Тасаввуф-диний-фалсафий таълимот сифатида ўз ғояларининг мураккаблиги, зиддиятлиги билан, манбаларининг ва ижтимоий заминининг хилма-хиллиги билан ажралиб туради.² Тасаввуф улкан фалсафий мерос қолдирган. Ўрта аср мутафаккирлари фалсафий, ахлоқий (этик) ва эстетик тафаккурни ўзларига хос тарзда ривожлантирдилар ва инсонпарварлик ғояларининг тадбиқ этилишига салмоқли ҳисса қўшдилар, жаҳон маданияти хазинасидан жой олган ажойиб бадиий асарлар яратдилар. “Сўфизм” ибораси арабча “сўфм”-жундан (юнгдан) қилинган кийим кийган киши, деган сўздан келиб чиққан. Абу Райҳон Беруний эса, Сўфизм (Тасаввуф) юнонча донишманд деган сўздан келиб чиққан, деб таъкидлайди. Исломда VIII асрда пайдо бўлиб ва ҳозиргача мавжуд бўлган мистик оқимни шундай деб атайдилар. Тасаввуф шимолий ғарбий Африкадан то Ҳиндистонгача ва Шарқий Туркистонгача тарқаган. Тасаввуфнинг келиб чиқиши ва тараққиёти сабаблари кўплаб илмий, илмийликка даъво қилувчи асарларда, диссертацияларда ва илмий мақолларда ўрганилган.

Тасаввуф-ислом замирида пайдо бўлган ва бу таълимотни мутасаввифлар Қуръон ва Ҳадислар билан асослайдилар. Шу билан бирга, у бошқа динлар ва мусулмончиликдан аввалги эътиқодларнинг маълум даражадаги таъсирини ўзида намоён қилади. Сўфийлар расман Қуръонга суяниб, аслида мусулмончиликдан аввалги таълимотларга анча яқинроқ эдилар. Сўфийларнинг худо тўғрисидаги, унга яқинлашув воситалари тўғрисидаги тасавурулари антик фалсафа вакиллариининг, неоплатоникларнинг, неопифагорчиларнинг таълимотини эслатади. Шунингдек, ғарбий яҳудийларнинг каббала¹ сига, шарқда, буддавийлик, умуман ҳинд таркидунёлигига ўхшаб кетади.² Марказий Осиё худудида тасаввуфшуносларнинг текширишига кўра учта тариқат йўллари кенг тарқалган. Булар асосан қуйидагилардир:

Яссавийлик. Бу тариқатнинг асосчиси, ўз-ўзидан равшанки, Мовароуннаҳрда Хўжа Аҳмад Яссавий, Қул Хўжа Аҳмад, Хўжа Аҳмад каби номлар билан машҳур бўлган ва тириклик давридаёқ орифлар (оллоҳни билувчи, доно) султони деган унвонга сазовор бўлган. Аҳмад Яссавийдир (вафоти 1166). Тўла номи Қул Хўжа Аҳмад ибн Иброҳим ибн Маҳмуд ибн Ифтихор ибн Исҳоқ хазрати ал-орифини Аҳмад Яссавий бўлиб, Туркистоннинг Сайрам кишлоғида таваллуд топган. Отаси Ибрихам ибн Маҳмуд Ифтихор шажараси пайғамбар Муҳаммад алайҳиссаломнинг кизлари Фотима авлодидан, ўн биринчи бўғинда авлиё шайх Исҳоқ бобога туташдир. Яссавийнинг онаси Қорасоч ойим иродали, доно аёл бўлган.

Аҳмад Яссавийнинг тасаввуфий дунёқараши шаклланишида Бухорода ўша даврнинг йирик олими ва шайхи Юсуф Ҳамадоний қўлида сулук одобини ўзлаштириб олиш муҳим воқеа бўлади. Бинобарин, адабиётларда Аҳмад Яссавий машҳур шайх Арслон Бобнинг тарбиясини олиб, унинг тавсияси билан Бухорога борганлиги, Ҳамадонийнинг тўрт шогирди орасида учинчи ўринбосар-ҳалифа (Хўжа Абдулло, Хўжа Ҳусайн, Аҳмад Яссавий, Абдуҳолик Ғиждувоний) бўлганлиги, унинг туркий шайхлар силсиласини бошлаб берганлиги ҳақида ёздиладар. Бунда Яссавий дин ва тасаввуф ғояларини эл аро тарғиб қилиш мақсадида шеърий ижоддан кенг фойдаланади. Жоизки, бундан Яссавийнинг асосий мақсади шоирона мушоҳада ва мулоҳаза эмас, балки орифона йўналиш ҳисобланади. Уларни ҳикматлар, яъни диний-тасаввуфий манзумалар деб айтилишининг боиси шунда. Тадқиқотчиларнинг ёзишларича, “Аҳмад Яссавий учун ҳам ҳикмат-“илми ладуний”, яъни илми ғайбу ҳақойиқ ва илоҳий сирларни кашф этмоқ ва ифодаламоқ мазмунига тенг”.¹

Аввалом бор шуни айтиш керакки, Аҳмад Яссавий ислом асосларига садоқат, уларни халқнинг маънавий дунёсига чуқур сингдириш вазифасини ўз олдига қўяди. Шу сабабли Қуръон ғоялари

² Ислам в средневековой политике. Восока. М.: Наука, 1986, с.18.

¹ Кабалла-Қадимги яҳудий тилида-ривоят, нақл. Яҳудийликдаги мистик оқим.

² Қаранг. Авсеньтев А.В. Ислам на северном Кавказе. Ставрополь. 1973.

¹ Ҳаққулов И.Ч. Ўзбек тасаввуф шеъриятининг шаклланиши ва тараққиёти. (автореферат) –Т.: 1995, 25-бет.

ва ҳадисларнинг руҳи унинг илоҳий ҳикматлари фалсафий, диний, ахлоқий негизларини ташкил этади. Яссавий исломда Оллоҳ раҳматига сазовор бўлишнинг тўрт босқичи (шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат) ҳақида фикрлар экан, инсон ўзининг илк мусаффолиги ва поклигини сақлаган ҳолда бу жараёнга қўшилиши мумкинлигини таъкидлайди. Инсоннинг ҳаётдаги асосий вазифаси тоат, ибодат, яхши хулқ ва Оллоҳга садоқат бўлмоғи зарур. Кўринадики, Яссавийнинг қарашларида, биринчидан, исломни тасдиқ этиш ғояси марказий ўрин тутади. Иккинчидан, одам Оллоҳнинг энг гўзал ва мукамал ижоди эканлиги ҳодисасидан келиб чиқиб, уни эъзозлаш ғояси тарғиб қилинади.

Инсон тупроқдан яратилди, бироқ нурдан яратилган фаришталарни Оллоҳ инсонга сажда қилишга буюрди, бу инсонга берилган мартабанинг буюклигидан нишонандир: Биргина Иблис буни эътироф этиш буйруқни бажаришдан бош тортди, бунинг натижаси ўларок, у Оллоҳнинг лаънатига учради, олий даргоҳдан батамом қувилди. Яссавий ҳикматларида инсон улуғлигини тараннум этишнинг илоҳий илдизлари ана шу моҳиятга бориб тақалади: “Ҳар ким ҳақни қули бўлса, ҳаққа ёнсун, ҳаққа ёнмас ғофил қуллар нари борсин”.² Учинчидан, Яссавий ўз ҳикматларида дунёда адолатсизликнинг мавжуд эканлигини эътироф этгани ҳолда ундан кишиларни ҳимоя қилиш фикрини ўртага ташлайди ва қўллаб қувватлайди: “Қайда кўрсанг кўнгли синик марҳам бўлгил”.¹ Тўртинчидан, бу дунёнинг доғларини инсонга юқтирмаслик учун унинг гуноҳларидан инсоннинг софлиги мусаффолигини ҳимоя қилиш ва сақлаш керак. Чунки, “ҳақ йўлига кириб бўлмас пок бўлмасанг”, дейди шоир.² Бунинг асосий воситаси ва йўли таркидунёчиликдир, деган хулосага келади. Яссавий ижодининг ҳамма бошқа ғоялари шу тўрт мавзуда мужассамлашади. Шундай қилиб, мутлоқ ҳақиқатни билиш, ҳақни севиш Яссавий ҳикматларидаги насиҳат руҳининг асосий мазмунини ташкил этади, инсонни маънавий эркинликка чорлайдиган ҳоким бир даъватдир.

Яссавийнинг илоҳий, фалсафий, ахлоқий қарашлари унинг шогирдлари-Сулаймон Боқирғоний, Дукчи Эшон кабилар томонидан бадиий адабиётда давом эттирилди, ривожлантирилди. Яссавийлик тасаввуфнинг бошқа тариқатлари билан умумий ғоя ва тамойилларига эга бўлиш билан бирга, муайян томонларга, ўзига хос хусусиятларга эгадир. Булар ростгўйлик, онгли яшаш, ҳалоллик, беозорлик, нодонликдан нафратланиш каби фазлатлардан иборатдир. Аҳмад Яссавий туркий тасаввуф фалсафаси ва шеърятининг кейинги тараққиётига маънавий замин бўлиб хизмат қилади.

Хожагон нақшбандийлик.

Бу тариқатнинг асосчиси Хожа Абдуҳолиқ Ғиждувоний (1103-1179) ва Баҳовуддин Нақшбанд (1318-1989) ҳисобланади.

Хожа Абдуҳолиқ Ғиждувоний буюк аллома Юсуф Ҳамадонийнинг тўртинчи шогирди бўлган. У “Рисолаи соҳибия”, Рисолаи шайхушшуюк Ҳазрати Абу Юсуф Ҳамадоний, “Мақомати Хожа Юсуф Ҳамадоний”, “Аз гуфтар Хожа Абдуҳолиқ Ғиждувоний” номли 5 та катта асарнинг муаллифидир. Хожагонлик тариқатининг асосий қоидалари мана шу асарлар мазмунини ташкил этади. Бу қонун-қоидалар рашҳалар деб аталади. Шу сабабли ҳазратни “Сардафтари табақаи хожагон” – “Хожалар табақасини бошлаб берувчи” деб ҳисоблайдилар.

“Васиятнома” инсонларга хизмат этишга қақирувчи – “жамоатга мулозим бўл” сўзлари билан бошланади. Бу ерда Абдуҳолиқ Ғиждувоний тариқат аҳлининг асосий йўли, Яссавий айтганидек, Оллоҳ йўлида жамиятдан четга чиқиш, тарки дунёчилик, узлатга чекиниш эмас, балки жамиятга хизмат қилишдан иборат бўлиши керак, деган фикрни илгари сурди. Ҳақиқатга эришишнинг чинаккам йўли шу, дейди Ғиждувоний. Бугина эмас, Хожанинг эътиқодига кўра, одам ҳалол

² Яссавий ҳикматлар-Тошкент, 1991, 101-бет.

¹ Ўша ерда, 41-бет.

² Ўша жой, 75-бет.

меҳнат қилиб кун кечирishi туфайли жамиятдаги ўз вазифасини адо этган бўлади. Хожагонлик Нақшбандийликнинг бундай тасаввуфий ахлоқий тамоиллари Яссавийча таркидунёчилик ғояларига маълум даражада эътирозни ифодалайди. Хожагонлик назарида инсон “шу дунёда, табиатда шод ва хуррам яшаши керак, шу реал дунёнинг, табиатнинг лаззатларидан фойдаланиши керак ...”. Ибодат деган нарса ўн жуъздан иборат бўлиб, ундан тўққизтаси бировнинг миннатисиз, ўзганинг меҳнатисиз, ўз меҳнати билан топилган нарсалар билан ҳалол ҳаёт кечирishди.¹ Гиждувоний одамларнинг ҳаётий фаолиятларига ҳамфикр ва яқиндан ёрдам кўрсатиш, тоат-ибодат билан бир қаторда уларни ҳимоя этиш билан Оллоҳ кўрсатган йўлдан бориш ва унинг раҳматига сазовор бўлишни асосий тамойилларидан деб ҳисоблайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Иззат Султон – Баҳоуддин Нақшбанд абадияти. –Т.: “Фан”. 1994.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар. 11-жилд. Т.: 1993.
3. Байҳаққий Форобий ҳақида. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Т.: 1993.
4. Хайруллаев М., Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. “Фан”, 1971.
5. Қодиров А.А. – История медицины Узбекистана. –Т.: 1994.
6. Абу Али ибн Сино. Шеърлар ва тиббий достон. Т.: 1981.
7. Хайруллаев М. ва бошқалар Иззат Султон – Баҳоуддин Нақшбанд абадияти. –Т.: “Фан”. 1994.
8. Алишер Навоий. Мукамал асарлар. 11-жилд. Т.: 1993.
9. Байҳаққий Форобий ҳақида. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Т.: 1993.
10. Хайруллаев М., Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. “Фан”, 1971.
11. Абу Али ибн Сино. Шеърлар ва тиббий достон. Т.: 1981.
12. Хайруллаев М. ва бошқа – “Маънавият юлдузлари”. Халқ мероси. 1999.

¹ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. –Тошкент, “Ўзбекистон”, 1970, 336-337-бет.